

Аляксандра Марчанкава

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ ПРЫРОДА І СЕМАНТЫКА РУСАЛЬНЫХ АБРАДАЎ І ПЕСЕНЬ

Да персанажаў народнай дэманалогіі, якія карыстаюцца асаблівай увагай даследчыкаў, належыць русалка. У распараджэнні навукоўцаў маецца дастаткова шырокая база сабранага матэрыялу, які датычыць вобраза русалкі. Канстатуем даволі высокі ўзровень папярэдняй апрацоўкі і сістэматызацыі гэтага матэрыялу, а такса-

ма яго аналітычнага вывучэння. Дзякуючы назапашанаму матэрыялу з'явілася магчымасць сістэматызацыі русальных матываў у славянскіх вераваннях і фальклоры, правядзення супастаўляльнага аналізу гэтых матываў у розных славянскіх традыцыях і, шырэй, новага асэнсавання ролі народнай дэманалогіі ва ўсёй сістэме міфалагічнага светапогляду славян. Спынімся на міфалагічных уяўленнях беларусаў пра русалку.

Наступны пасля Сёмухі тыдзень, як вядома, зваўся Русальным, або Граным. З ім звязвалі старадаўнія ўяўленні аб русалках. На гэтым тыдні адбываліся ігрышчы, звязаныя з культам русалак. Эпіцэнтр бытавання абрадаў русальнага тыдня – руска-беларуска-ўкраінскае памежжа.

У першую чаргу трэба адзначыць, што паводле ўстойлівых народных уяўленняў русалка – гэта антрапа-, зааморфная істота, звязаная са стыхіямі вады, зямлі, а таксама з расліннасцю. Яе часта ўяўлялі ў выглядзе маладой прыгожай дзяўчыны (магчыма – з тулавам рыбы ці капьгамі) з доўгімі, распушчанымі зялёнымі ці русымі валасамі, з блакітнымі або зялёнымі вачыма, аголенай ці апранутай у белае адзенне. Паводле іншых народных уяўленняў, русалка паказвалася ў раслінных локусах у выглядзе жанчыны з доўгімі выцягнутымі рукамі, пазногцямі або пачварнай старой жалезнай бабы.

Па народных уяўленнях, шматаблічныя русалкі могуць з'яўляцца ў розных месцах – на полі, агародзе, у лесе, а таксама ў вадзе. У лесе іх можна было сустрэць на дрэвах. Сувязь русалак з дрэвамі зафіксавана ў павер'ях, песнях, абрадах: русалкі сядзяць на дрэвах, звязваюць галінкі і гойдаюцца на іх, як на арэлях, прывязваюцца да сукоў сваімі валасамі, звісаючы ўніз, могуць вешаць падарожных на дрэвах. Асабліва ўлюбёнымі дрэвамі русалак з'яўляюцца бяроза, дуб, груша, сасна: «...на граной нядзелі русалкі на лесу хадзілі, на бярозах вешаліся, скакалі ля сасны, лазілі па дубах, паказваліся на грушы» [3, 448]. Русалкі як сезонныя дэманьы з'яўляліся ў час красавання раслін, росту дрэў і траў, а знікалі па заканчэнні іх вегетацыі – увосень. Паводле павер'я, «як ужо станіць луг, травой возьміцца, такая траўка вялікая, і жыта ў колас бярэцца, дык тады можна было відзяць русалак. Як і жыта, як уберагаць і траву, сінакос, тады пра русалак ужо не гавораць. Ніякіх ужо ні відзялі. І зімой нічога няма» (в. Любоўшы Вілейскага раёна) [3, 445].

Уяўленні пра паходжанне русалак выступаюць найважнейшым чыннікам іх персанажаўтваральных характарыстык. Разгляд такіх

уяўленняў у генетычным ракурсе паказвае, што русалкамі становяцца дзеці, памерлыя да хрышчэння, маладыя, памерлыя падчас вяселля, дзяўчаты-тапельніцы, а таксама дзяўчаты, якіх праклялі іх маці, тыя, хто нарадзіўся, памёр ці ўступіў у шлюб на Русальным тыдні. На Піншчыне верылі, што, калі колькасць абмываючых будзе няцотнай, памерлы стане русалкай. Традыцыйна лічыцца, што святкаванне Русальнага тыдня з'яўляецца галоўным чынам памінальным абрадам, гэта святкаванне ў гонар продкаў у канцы вясны, якое стаіць у сувязі з падобным жа святкаваннем у пачатку вясны, на Радуніцу.

Асноўнае ўяўленне, звязанае з русалкамі, – іх шкоданаснасць, небяспечнасць для чалавека: сваім чароўным выглядам, прыгажосцю, спевамі яны заварожваюць маладых людзей, прывабліваюць іх да сябе і казыганнем даводзяць да смерці. Верылі, што на Русальным тыдні, а таксама ў купальскую ноч русалкі зацягваюць людзей пад ваду. Яны нібыта могуць забіць чалавека «ожалезнай/вялікай цыцкай». Пералічаныя дзеянні русалак маюць выразныя адмоўныя канатацыі. Прыпісаная русалцы здатнасць здэкавацца з людзей можа нічым не матывавацца, а ўваходзіць у спектр яе «полтэргейстных» паводзін як «неспакойнага духа», г. зн. абумоўлівацца ўнутранай сутнасцю персанажа як нячыстай сілы. Лічылі, што актывізуецца русалкі пры святле месяца. Яны выварочваюць рыбацкія сеткі, набіваючы іх цінай, вырываюць вёслы ў рыбакоў. У адрозненне ад вадзянікоў і лесавікоў, русалкі не ўступаюць у «дамоўныя адносіны» з чалавекам: гэта вельмі небяспечная для людзей нечысць [5, 135].

Асабліва небяспечнымі становяцца русалкі на Русальным тыдні. На працягу гэтага тыдня (асабліва ў чацвер – на «русалчын вялікадзень») асцерагаліся купацца, хадзіць у лес і ў поле. На Русальным (або Граным) тыдні забаранялася таксама гарадзіць палы, вырабляць бораны, віць вярхоўкі, гнуць палоззі на сані, снаваць кросны. У выпадку ігнаравання гэтых забаронаў у гаспадарцы маглі адбыцца розныя непрыемнасці, напрыклад, нарадзіцца цяля або жарабя з трыма нагамі, без сквіцы або без вачэй (г. зн. маркіраваныя прыкметамі таго свету). У таго, хто араў зямлю на Русальным тыдні, можа загінуць скаціна; хто будзе сеяць, у таго град паб'е хлеб; хто будзе гарадзіць плот, віць вярхоўкі ці вязаць бораны, таго хвароба сагне ў дугу [5, 136].

Па народных павер'ях, засцерагчыся ад уздзеяння русалак можна рознымі шляхамі: перш за ўсё, як і ў дачыненні да іншай нечысці,

чытаннем малітваў, а таксама з дапамогай палыну, часнаку і цыбулі (паху гэтых раслін русалкі не выносяць). Сродкам абароны ад русалак, як і іншых дэманалагічных істот, з'яўляюцца розныя металічныя прадметы.

Амаль усе даследчыкі ўказваюць на тое, што адначасова з уяўленнямі пра паходжанне русалак ад людзей, памерлых не сваёй смерцю, гэтыя міфалагічныя істоты асэнсоўваліся як духі расліннасці, якія ўплываюць на ўрадлівасць нівы: яны вартуюць жыта, калі яно калосіцца; сочаць, каб ніхто не паламаў каласоў, не атрасаў з іх расу. Ахоўная функцыя русалак, іх станоўчы магічны ўплыў на ўраджай адлюстраваліся ў абрадзе провадаў русалак, які адбываўся ў канцы русальнага тыдня, звычайна ў нядзелю. Пры гэтым русалка ў розных мясцовасцях увасаблялася па-рознаму: пераапанутая дзяўчына, лялька, вянок. На ролю русалкі часта выбіралася прыгожая маладая дзяўчына. Ёй распляталі валасы, упрыгожвалі яе зялёнымі галінкамі, кветкамі, вянкамі і з песнямі праводзілі да поля, дзе расло жыта, стукваючы пры гэтым у розныя прадметы. Русалку маглі праводзіць «у лес», «у гору», «на шлях», «на мост», выводзіць на могілкі, а таксама да крыжоў – ахоўнікаў вёсак. Звычайна, зняўшы з «русалкі» вянок, штурхалі яе ў жыта, а самі ўцякалі. «Русалка» павінна была гнацца за ўдзельнікамі абраду, пляскаючы ў далоні. Верылі, што калі яна дагоніць, то можа заказытаць, задушыць, наслаць хваробу. Асноўны сакральны акт у гэтым выпадку, верагодна, – штурханне ў жыта. У час провадаў «русалкі» спявалі:

*Павяду русалку із бору да бору,
Рана, рана із бору да бору,
Із бору да бору, у зялёну дуброву,
Рана, рана ў зялёну дуброву.
У зялёну дуброву, у ядраное жыта,
У ядронам жыце там русалцы жыці,
Рана, рана, там русалцы жыці! [2, 131].*

Некаторыя русальныя песні сведчаць аб прымхлівых адносінах да русалкі. Вось як паказана аберагальнае дзеянне, накіраванае на захаванне жыта ад русалкі ў песні, запісанай у наш час:

*Правяду русалку, правяду
Дай асінкаю заламлю,
Каб тая русалка
Па жыце не хадзіла,*

*Майго жыта не ламіла...
Правяду русалку, правяду
Дай асінкаю заламлю [4, 128].*

У цэлым жа русалкі, выяўленыя ў адпаведных песнях, паказаны так, што выклікаюць спагаду. У гэтым яшчэ раз праявілася ўнутраная гуманістычная сутнасць вуснай творчасці беларускага народа. Ёсць русальныя песні, дзе русалкі просяць дзяўчат падаць ім «*вадзіцы з халоднай крыніцы*». У песнях адчуваецца прыхаваны сэнс: русалкі, якім не дала доля быць людзьмі, прагнуць людскога, бо людзьмі прыйшлі ў свет.

Да ўсіх прыведзеных народных уяўленняў і абрадаў, звязаных з русалкай, можна дадаць сучасны рытуал выклікання гэтай міфалагічнай істоты, запісаны ў Столінскім раёне: «*Каб выклікаць русалку: трэба ўзяць банку паўлітрову, наліць туды вады. Потым узяць расчоску тую, якой расчэсваецца хлопец. А гэта ўсё павінна рабіць дзеўка, а не хлопец. Расчоску пакласці ў банку з вадой. Паставіць банку пад ложка. І ўночы, у 12 гадзін, выйдзе русалка*» [7].

Такім чынам, русалка – адзін з самых вядомых персанажаў беларускай народнай дэманалогіі, прадстаўлены ў вераваннях, былічках, у малых жанрах, абрадах і абрадавых песнях, а таксама забаронах календарнага характару. З русалкамі звязаны цэлы шэраг міфалагічных уяўленняў, абярэгаў, ахоўных актаў, многія з якіх захоўваюць вербальны кампанент. Але гэта тэма асобнага даследавання.

Генетычныя карані русалак узыходзяць да душаў «нячыстых» памерлых. Разам з тым яны надзелены характарыстыкамі «прыродных» духаў, духаў-«гаспадароў» прыродных аб'ектаў, локусаў, а таксама сезонных міфалагічных персанажаў. Гэтая істота, паводле народных уяўленняў, амбівалентная, здатная быць і добрай, і злой, і станоўчым, і адмоўным духам у залежнасці ад абставін. Таму, магчыма, русалак баяліся, асперагаліся, імі страшылі дзяцей. Разам з тым іх шанавалі, чакалі, запрашалі, «выклікалі», ім ахвяравалі адзенне і палотны, нават шкадавалі. Вельмі важныя для разумення кола міфалагічных уяўленняў пра русалак назіранні былі зроблены У. М. Сівіцкім, які прыйшоў да заключэння, што «*аўтэнтчная архаічная міфалагічная мадэль русальнай традыцыі беларусаў ... актуальна ўтрымлівае рысы амбівалентнасці, дэманічныя, маністычныя і феміністычныя архетыпы першапачатковай міфалагічнай мадэлі*» [6, 175].

У заключэнне адзначым, што міфалагічныя вераванні, звязаныя з русалкай, працягваюць захоўвацца і служыць крыніцай розна-

га роду праявічых тэкстаў і рытуалаў тыпу прыведзенага вышэй «выклікання».

Літаратура

1. Беларуская народна-паэтычная творчасць: падручнік для вузаў / В. К. Бандарчык [і інш.]; пад агульн. рэд. М. Р. Ларчанкі. Мінск, 1979.
2. Беларускі фальклор: хрэстаматыя / К. П. Кабашнікаў [і інш.]. 3-е выд. Мінск, 1985.
3. Беларускі фальклор: энцыклапедыя: у 2 т. Т. 2: Рэд.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. Мінск, 2006.
4. *Гілевіч Н. С.* Песні народных свят і абрадаў. Мінск, 1974.
5. *Коваль У. І.* Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы. Гомель, 1995.
6. *Сівіцкі У. М.* Русальная традыцыя беларусаў: міфапаэтычная сістэма, тыпалагічныя паралелі. Мінск, 2006.
7. Фальклорна-этнаграфічны архіў фальклорна-краязнаўчай лабараторыі БрДУ імя А. С. Пушкіна.